

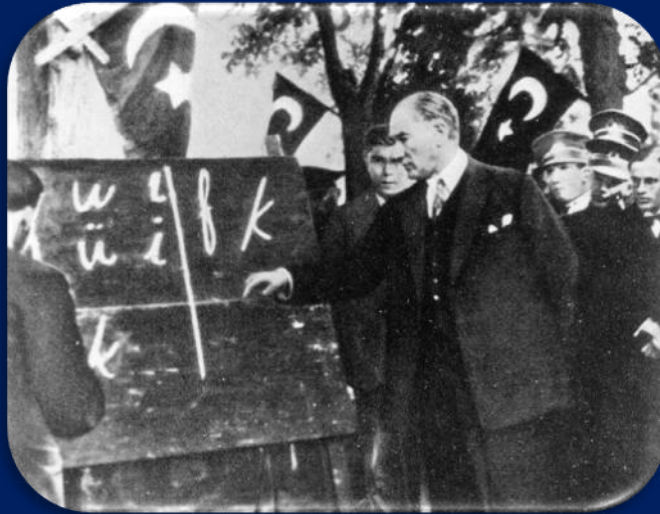

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI BÖLÜMÜ

Tarihsel Süreçte Türkçenin Temel Esasları

İstanbul-2025

Hazırlayanlar

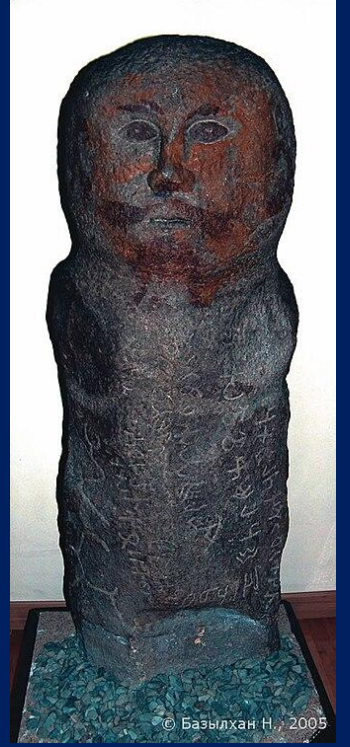
**Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Araştırma Görevlileri**

**Aslıhan YILMAZ
Beyza UYANIK
Büşra GÜLER
Fatmanur TAMAR
Feyza Zeynep ERDOĞAN
Kemal ÇİNKO
Mustafa Erenay ÖZDEMİR
Sinem BÜYÜKKAHRAMAN
Şevval BELLİ
Utku ÖZKAN**

KÖKTÜRK TÜRKÇESİ DÖNEMİ ESERLERİ

- **Çoyr Kitabesi, 681-693.**

Moğolistan'da Çoyr bölgesindeki Çoyr Kitabesi, günümüzde Govisümbër Aymak sınırları içerisinde yer alan Baga Sansar dağının güney eteklerinde Çoyr Örtöö olarak adlandırılan bölgedeki bir kurgan alanında keşfedilmiştir. Çoyr Kitabesi, Moğolistan'daki Köktürk harfli kitabeler arasında taş babaya yazılan tek örnektir. Kitabe, metinden anlaşıldığı kadarıyla Tun Bilge ve Tun Yegen Erkin adlı şahıslar adına dikilmiş olup metni taş babaya nakşeden kişinin adı Toluk'tur. Metinde İlteriş Kağan'dan bahsedilmesi dolayısıyla kitabenin İlteriş Kağan'ın hüküm sürdüğü 681-693 yılları arasında dikildiğine dair görüşleri güçlendirmiştir.

Resim 1: Çoyr Kitabesi

- **Hoytu-Tamir Kitabeleri, 710 (?).**

Hoytu-Tamir kitabeleri, Moğolistan'da Tamir Irmağı'nın kuzeyinde bulunan Köktürk ve Uygur harfli Türkçe metinlerden oluşan kitabelerdir. İlk olarak 1893 yılında Rus arkeolog Dmitriy Aleksandroviç Klements tarafından tespit edilen kitabeler, farklı yazı stilleriyle yazılan ve farklı konuları içeren birer, ikişer satırlık 20-25 civarında kitabeden oluşmaktadır.

- **Küli Çor Kitabesi, 720-725.**

Moğolistan'ın Töv iline bağlı Delgerhaan ilçesinin Höşööntal Bölgesi'ndeki İl Höşööт mevkisinde Orhun Vadisi'nin yaklaşık 60 km güneyinde bulunmuştur. 29 satırdan oluşan Küli İç Çor Kitabesi, Tarduş lideri (Bilge) Küli Çor'un mücadelelerini anlatmaktadır.

- **Ongin (İşbara Tarkan) Kitabesi, (?).**

II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde dikilmiş olması muhtemelen görülen Ongin Kitabesi, Moğolistan'da Ongin Irmağı civarında bulunmuştur. Kitabenin 720'li yıllarda

yazıldığı tahmin edilmektedir. Ongin Kitabesi, aradan geçen süre içinde parçalanmış ve tahrip olmuştur. Bugün Arvaiheer Müzesinde Ongin Kitabesine ait üç parça bulunmaktadır.

- ***İhe-Aşete Kitabesi, 724, 729 (?)***.

Moğolistan'ın Bulgan Aymağı'na bağlı Mogod Sum (ilçe) sınırları içerisinde, Tülee Uul Dağı'nın batısında yer alan Asgatın Höndiy mevkiindeki Asgat Vadisi'nde bulunan İhe-Aşete Kitabesi, dört taş duvardan oluşan iki ayrı lahitten meydana gelmektedir.

KÖKTÜRK KİTABELERİ

Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinden oluşan Köktürk Kitabeleri, "Türk" adının bir siyasi birlik adı olarak ve Türkçenin resmî dil olarak kullanıldığı ilk yazılı metinlerdir. Bu kitabeler, Türklerin dünyaya bakış açılarını, yaşam anlayışlarını ve yönetim felsefelerini yansıtan ilk kaynak olma niteliği taşımaktadır. Kül Tigin Kitabesi ile Bilge Kağan Kitabesi Orhun Vadisi'nde bulunmuştur. Ancak Tonyukuk yazıtı, Ulan Batur civarında, Bayın-Çokto bölgesinde yer almaktadır. Yazıtlarda Köktürk harfleri kullanılmıştır. Kitabelerdeki metinleri, V. Thomsen ve W. Radloff kısa zaman aralıklarla çözmüşlerdir.

- ***Tonyukuk Kitabesi, 720-735***.

II. Köktürk Devleti'nde vezirlik makamını üstlenen Bilge Tonyukuk, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan zamanlarında dönemin önde gelen devlet adamlarındandır. Kitabe, 1897 yılında bitkibilimi uzmanı Yelizaveta Nikolayevna Klements (1854-1914) tarafından bulunmuştur.

Tonyukuk Kitabesi, Tola Irmağı'nın yukarısında Bayın-Çokto bölgesinde ve Kül Tigin ile Bilge Kağan Kitabelerinin 360 km doğusunda bulunmaktadır. İki taştan oluşan kitabenin her bir taşında dört yüz bulunmaktadır; dolayısıyla sekiz yüzde Türk runik harfleriyle yazılmış toplam 62 satırlık Köktürk Türkçesiyle kaleme alınmış bir metin yer almaktadır. Tonyukuk'un bu kitabeyi, bizzat kendisi tarafından yazdırılıp diktirildiği konusu genel kanaattir.

Resim 2: Tonyukuk Kitabesi

Resim 3: Tonyukuk Kitabesi Güney Yüzü (Fotoğraf: Hayrettin İhsan Erkoç)

Resim 4: Kül Tigin Kitabesi

- **Kül Tigin Kitabesi, 732.**

731 yılında 47 yaşında bir savaşta ölen Kül Tigin anısına Bilge Kağan, 732 yılında içerisinde heykel ve kitabelerin bulunduğu anıt mezar yaptırmıştır. Kitabe, kireçtaşı veya mermerden yontulmuş, dört yüzlü büyük bir anıt taş niteliğindedir. Batı yüzü Çince bir metinle, diğer üç yüzü ise Eski Türk runik harfleriyle yazılmış Türkçe metinlerle kaplanmıştır. Doğu cephesinde 40 satır, kuzey ve güney cephelerinde ise 13'er satır mevcuttur. Anıtın, kaplumbağa biçiminde tasarlanmış kaidesi üzerinde yer alan sekiz satırlık kısa bir kitabe daha yer almaktadır. Köktürk tarihine ait olaylar Bilge Kağan'ın ağzından nakledilmiştir. 1889 yılında Rus etnograf ve gazeteci Nikolay M. Yadrintsev tarafından Orhun Irmağı yakınlarındaki Koço-Çaydam adlı göl civarında bulunmuştur.

- **Bilge Kağan Kitabesi, 735.**

Bilge Kağan'ın 734 yılında ölümü üzerine küçük oğlu Tengri Kağan tarafından 735 yılında diktirilen kitabe, şekil olarak Kül Tigin Kitabesine benzemektedir. Doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır bulunmaktadır. Batı yüzünde Çince 11 kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe de Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Söz konusu kitabenin hem Türkçe yüzleri hem de Çince yüzü, taştaki tahribat ve harflerdeki aşınma nedeniyle Kül Tigin Kitabesinden daha kötü durumdadır. 1889 yılında Rus Coğrafya Kurumu mensubu Nikolay M. Yadrintsev tarafından Arhangay Eyaleti sınırları içerisinde, Koço-Çaydam Gölü yakınlarında bulunmuştur. Üç parça hâlinde kırık vaziyette duran kitabe, 2001 yılında Koço-Çaydam Gölü yakınlarında Türkiye Cumhuriyeti tarafından yaptırılan depo-müzeeye taşınmış ve burada birleştirilmek suretiyle 2001 yılında yeniden ayağa kaldırılmıştır. Depo-müzeeye sonradan modern bir müze görünümü kazandırılarak Orhun Müzesi adı verilmiş olup hâlen Kül Tigin Kitabesi ile aynı müzede koruma altındadır.

Resim 5: Bilge Kağan Kitabesi

Resim 6: Orhun Yazıtları Müzesi

KAYNAKÇA

Ercilasun, A. B. (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri* (45. bas.). Boğaziçi Yayınları.

Görür, K. (2024). *Çin kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak Orhun Yazıtları'nın incelenmesi*. Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi] - [Resim 3].

Çevrimiçi Kaynaklar:

URL-1: <https://tees.yesevi.edu.tr/> [Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü].

URL-2:

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87oyr_Yaz%C4%B1t%C4%B1#/media/Dosya:%C3%87oyr_abid%C9%99si.jpg [Resim 1].

URL-3:

https://tr.wikipedia.org/wiki/Tonyukuk_Yaz%C4%B1t%C4%B1#/media/Dosya:Bilge_Tonyukuk_-_Orkhon_Inscriptions.jpeg [Resim 2].

URL-4: https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87oyr_Yaz%C4%B1t%C4%B1 [Resim 4].

URL-5: <https://www.turkbitig.com/orhun-yazitlari/image/kultigin-orhun-yazitlari.jpg> [Resim 5].

URL-6:

https://tr.wikipedia.org/wiki/Orhun_Yaz%C4%B1tlar%C4%B1_M%C3%BCzesi#/media/Dosya:Orhun_Yaz%C4%B1tlar%C4%B1_M%C3%BCzesi.jpg [Resim 6].